

PRÍRODNÍ PSYCHOLÓGOVIA

NICHOLAS HUMPHREY

in „The Inner Eye“, Vintage 1993, London

Nikdy by sme sa nemali vzdať spôsobu videnia živého sveta, ktorý nám ponúka Darwinova evolučná teória. V prírode totiž všetko možno vysvetliť darvinisticky. Kedykoľvek v nej objavíme niečo nádherné, dokonale sformované a navrhnuté so zjavným účelom, môžeme sa domnievať, že v pozadí pôsobil pomalý, váhavý proces prirodzeného výberu. Tvary, formy a schopnosti rastlín a živočíchov sa vyvinuli len vďaka tomu, že im nejako pomohli prežiť. Platí to pre tvary stromov v lese, pre farbu motýľích krídiel aj pre farbu našich vlasov – a malo by to platiť aj pre naše mysle. Naše mysle sú tiež súčasťou prírody. Preto by sme sa mali spýtať: načo slúžia mysle? Prečo sa vyvinuli práve takto, a nie inak? A prečo sa vlastne vyvinuli?

Možem to vyjadriť aj Darwinovými slovami: „Ten, kto by pochopil šimpanza, urobil by pre metafyziku viac ako John Locke.“ V roku 1971 som dostal šancu pozorovať mysle našich opičích bratrancov v akcii. Pracoval som tri mesiace medzi horskými gorilami, ktoré žili na úbočiach sopiek Virunga v Rwande.

Počas môjho pobytu som mal jednu konkrétnu úlohu. Niekoľko týždňov predtým pytliaci zabili goriliu rodinu. V lese zostalo ležať osem tiel, ktoré dopravili do tábora zooložičky Diany Fossey. Pre vedu sú cenné aj mŕtve gorily a záležalo na tom, aby sa zmerali a zachovali ich kostry, a najmä lebky. Mŕtvolu už hnili a boli plné červíkov. Vyváral som ich v plechovke od petroleja, aby sa oddelilo mäso od kostí a potom som znovu skladal ich kostry. V noci som ich pre zmenu meral. Cez deň som ich však pozoroval živé. Vstával som za brieždenia a z miesta, kde predchádzajúcu noc odpočívali, som sledoval ich stopu, aby som ich mohol sprevádzať pri každodenných činnostiach.

Gorily len zriedkakedy prejdú viac ako míľu denne. Vlastné teritórium skvele poznajú a málokedy ho opúšťajú, vlastne len vtedy, ak ich vystrašia pytliaci, alebo ich rozruší nepriateľské stretnutie s tlupou z vedľajšieho údolia. Zvyčajne žijú v asi desaťčlenných rodinách, ktoré vedie jeden, prípadne dvaja skúsení samci. Ich denná rutina je prostá a predpovedateľná. Vstávajú dosť neskoro a skôr ako opustia miesto, kde nocovali a odídu na nejaké známe políčko, kde je hojnosť potravy, chvíľu pojedajú vinič, bambusové výhonky alebo divoký zeler. Potom sa zase zastavia a chvíľu si posedia na slnku, aby si zdiemli a niečo požuli. Prejdú ešte kúsok a znovu sa nakrmia, až nakoniec dorazia na vhodné táborisko, kde si z konárov a listov urobia prýbtyk a pohodlne sa uložia na noc. Nie je to zlý život. Vlastne sa zdá byť pozoruhodne jednoduchý. Zjavne nemajú čo robiť a ani nič nerobia, len jedia, spia a hrajú sa.

Videlo sa mi, že to majú príliš jednoduché. Čím viac som ich pozoroval, tým väčší som bol zmätený. Každý večer som držal a meral lebky goríl, ktoré sa dosť

podobali na gorily, čo som sledoval cez deň. Na ich mozgoch, na ich myšliach – ktoré sa v týchto lebkách v minulosti nachádzali – ma ako prvá ohromila ich veľkosť. Gorilí mozog je dosť veľký; ani nie tak v pomere k veľkosti ľudského mozgu, ale v pomere k telu je väčší ako mozog každého iného pozemského zvierata s výnimkou šimpanza. Z mojich meraní navyše vyplývalo, že jeho ľavá strana sa zdala byť väčšia ako pravá. U človeka spájame tento znak s jazykovou špecializáciou mozgu. Na čo by ale gorily mohli potrebovať také veľké mozgy?

Hovorí sa, že mozgy slúžia na riešenie problémov. Preto by mali byť gorily veľmi inteligentné zvieratá. Na základe testovania goríl žijúcich v zajatí vieme, že skutočne sú veľmi inteligentné. Psychológovia v laboratóriách zistili, že gorily rovnako ako šimpanzy dokážu zvládnuť všetky tie extrémne náročné veci, ako je riešenie ťažkých konceptuálnych hádaniek a kombinovanie vecí v hlave. Ak ide o majstrovské narábanie so symbolmi, prekonajú aj stroj. Preto vedci celkom prirodzene predpokladali, že typ inteligencie, ktorý používajú v laboratóriu, musia nejakou používať aj v prírode. Išlo o predpoklad, že gorily čelia v prírode problémom, ktoré sú dosť podobné ich úlohám v laboratóriu. Teda problémom, ktoré si vyžadujú praktické riešenie. Čo sa napríklad stane, ak spojím dohromady tieto dva konáre? Ako nájdem cestu z A do B? Odkiaľ dostanem ďalšie jedlo?

Každodenne som však v lese pozoroval niečo máľúco odlišné. Nevidel som žiadny zreteľný náznak, že by sa gorily pomocou svojej inteligencie snažili získať nejakú praktickú výhodu. Dlhoo som na ne hľadel, ale nikdy som ich nevidel urobiť niečo, čo by mi udrelo do očí ako čosi múdre. Nehovoriac o náznaku, že by museli riešiť náročné konceptuálne problémy. Aké boli teda ich skutočné problémy? Prečo by sa vlastne mali s niečím trápiť? Ich život sa zdal byť taký jednoduchý. Majú nadbytok potravy a ľahko

sa zberá – pokiaľ viete, kde ju hľadať. Predátori v skutočnosti nie sú vôbec nebezpeční – pokiaľ viete, ako sa im vyhnúť. Bol tu však nielen psychologický, ale aj biologický a evolučný paradox. Z Darwinovej teórie vyplýva, že v prírode nič neexistuje bezdôvodne (prípadne len veľmi málo vecí). A tu som predsa videl výnimku, ktorá zjavne porušovala pravidlo. Gorilie mozgy disponovali schopnosťami, ktoré nemohli nikdy využiť.

Skúste predpokladať, že by ste objavili zviera s dokonale vyvinutými krídlami, ale zo všetkých vašich pozorovaní by zároveň vyplývalo, že ich nikdy nepoužilo. Boli by ste prekvapení. Aké mrhanie! Aká výnimka z ekonomie prírody! Preto by ste však Darwinovu teóriu ešte neodmietli. Domnievali by ste sa – alebo by ste prinajmenšom dúfali – že ste chybu urobili vy, a nie evolúcia. Ak nelietal vták práve vtedy, keď ste sa pozerali, potom lietal azda vtedy, keď ste sa nepozerali. Z tohto istého dôvodu mi napadlo, že na zjavne nekomplikovanom životnom štýle goríl musí byť niečo, čo nie je vidieť. Možno sa priamo pred mojimi očami dialo niečo, čo som jednoducho nedokázal postrehnúť – alebo som prinajmenšom v ich správaní nespoznával nič, na čo by potrebovali vysokú dávku inteligencie.

Snažil som sa vcítiť do ich situácie a predstaviť si, čo by ich mohlo naozaj trápiť – teda či by ich vlastne mohlo niečo trápiť. A zistil som, že aj tak stále premýšľam sám o sebe. Aké boli moje problémy? Do Afriky som neprišiel ani tak z vedeckých dôvodov, chcel som skôr uniknúť z bezvýchodiskovej situácie, ktorá ma sužovala doma. Rozpadlo sa mi manželstvo, hlboko som sa totiž zaplietol do vzťahu s inou ženou. Jej sa tiež rozpadlo manželstvo, usilovali sa nám pomôcť rodičia, priatelia aj psychoanalytik. Keď som nebol v myšlienkach pri gorilách, neustále som si lámal hlavu nad vlastnými nevyriešenými spoločenskými vzťahmi. Premýšľal som o nich vo dne v noci. Mal

som plnú hlavu záhadných otázok: Čo urobí ona, ak ja urobím toto? Predpokladajme, že by som urobil niečo iné, no čo ak by urobila niečo iné ona...? Zrazu som sa na tie zvieratá začal pozeráť inými očami. Uvedomil som si, že takisto riešia prevažne spoločenské problémy.

Zdá sa, že život v džungli im prináša tak málo problémov preto, lebo gorília rodina sa mu ako spoločenská jednotka výborne prispôsobila. Výchova mladej opice sa odohráva pod starostlivým dohľadom, preto sa bude vedieť neskôr bez veľkých problémov vyrovnáť s vonkajším svetom. V mladosti ju napríklad ostatné opice ochraňujú a ukážu jej, ako to v džungli chodí. Dokonca sa postarajú aj o praktické problémy. Ukážu jej, ako sa čo robí. Mladá gorila nemusí sama zisťovať, čo sa dá a čo sa nedá jesť. Matka ju to naučí. Šimpanz nemusí vynachádzať nové techniky na získavanie potravy, zručnosti ako chytanie termitov sa odovzdávajú tradíciou.

Niečo iné je však vytvoriť a udržať stabilnú sociálnu skupinu. Vonkajší pozorovateľ vôbec nemusí považovať spoločenský život goríl za problematický, už len kvôli tomu, že ho tak majstrovsky zvládajú. Dôverne sa poznajú a každá opica pozná svoje miesto. Aj tak však medzi sebou vedú nekonečné malé spory o spoločenskú dominanciu; o to, kto bude koho učiť, kto dostane ako prvý obľúbenú potravu, alebo kto bude môcť spať na najlepšom mieste. Niekedy to však býva omnoho vážnejšie: dochádza k vážnym nezhodám typu, kto sa bude s kým páriť, kedy má mladý samec opustiť rodinu, alebo či sa k nim môže pripojiť cudzia samica.

Často k vážnej potýčke ani nepríde, no keď už k nej príde, môže to byť doslova záležitosť života a smrti. Väčšina goríl striebrochrbtých má jazvy, ktoré utŕžili v brutálnych súbojoch s inými samcami. Pri infanticide už väčšina starších samíc stratila prinajmenšom jedno mláďa. Pre gorily nemusí byť prales zrovna vážny problém, ale

správanie ostatných goríl problémom byť môže a často aj býva. Na prežitie v spoločnosti potrebujú úplne inú inteligenciu ako na hmotné prežitie.

Sociálna inteligencia je jednoznačným dôvodom, prečo sú opice z čeľade orangutanovitých také úspešné. Neustály vzájomný kontakt ich núti myslieť, pamätať si, kalkulovať a zvažovať veci. Sociálna inteligencia preto vyťažuje všetku ich mozgovú kapacitu.

Po troch mesiacoch som sa musel vrátiť domov. Ne vracal som sa so zárodokom myšlienky, ktorú som neskôr nazval prírodná psychológia². Domnieval som sa, že gorily a šimpanzy sú psychológovia už od prírody. Svoje mozgy – svoje zmysly, spomienky a abstraktné intelektuálne schopnosti – používajú až po úroveň, ktorá postačuje na riešenie ich vzájomných vzťahov.

V Cambridgei som sa naplno pohrúžil do vlastných medziľudských vzťahov. Neustále ma prenasledovala myšlienka: ak si gorily, ktoré som pozoroval, robili väčšinu času starosti so svojimi spoločenskými vzťahmi, a ak sa gorilí mozog vyvinul hlavne za týmto účelom, nemohol by na to slúžiť aj môj mozog – podobne ako mozgy iných ľudí?

Nikto nemôže samozrejme tvrdiť, že život goríl sa veľmi podobá na život nás, ľudí. My totiž rozprávame, tvoríme a uvedomujeme si sami seba, čo, pokiaľ vieme, nedokáže žiadne iné zviera. Naša spoločnosť je navyše ešte nekonečne bohatšia, stabilnejšia a psychologicky náročnejšia ako čokoľvek známe v prírode. Spolu s gorilami však máme spoločnú stratégiu na prežitie – tiež sa spoliehame na spoločenskú skupinu, ktorá funguje ako ochranná mafia a zároveň aj ako polytechnická škola. Práve na nej sa zakladá celá naša existencia. Ľudia by bez spoločnosti neprežili nikde na Zemi. To znamená, že by sme neprežili bez hlbokej vnímavosti a chápania našich blízkych.

Sme potom tiež psychológmi už od

prírody? Udržiava naše rodiny a komunity pri živote práve psychológia? Pôsobila ako prvotný hýbateľ v rozvoji našich mozgov a inteligencie? Znamenalo by to v takom prípade, že všetky predošlé teórie o evolúcii človeka boli obrátené naruby? Pred pätnástimi rokmi by ste v učebniciach o ľudskej evolúcii nenašli ani zmienku o dôležitosti psychológie. Spomínalo sa v nich len zhotovovanie nástrojov, vrhanie šípov a rozkladanie ohňa – teda predovšetkým praktická, a nie sociálna inteligencia.

V roku 1976 som v severnej Keni navštívil Richarda Leakyho a Glenna Isaaca, ktorí tam so svojím tímom skúmali skameneliny a tak pomaly odhaľovali ranú históriu ľudstva. Počas môjho mesačného pobytu Leaky vykopal jednu z najstarších a najkompletnejších lebiek predchodcu človeka, starú asi jeden a pol milióna rokov. Pamätám si, ako som sa tej lebky dotkol a s novou intenzitou som si začal lámať hlavu nad tým, aký človek to mohol byť – na emocionálnej a psychologickú úroveň. Jeho mozog bol už dvakrát väčší ako gorilí. Prečo sa jeho predchodcovia pred niekoľkými miliónmi rokov oddelili od čeľade orangutanovitých? Na aké tlaky alebo príležitosti museli naši predkovia reagovať?

Afrika bol pred dvadsiatimi miliónmi rokov omnoho bujnější ako teraz. Kontinent pokrývali horúce, vlhké pralesy a žili v nich spoloční predkovia dnešných opíc a ľudí. Boli veľkí asi ako šimpanz, živil sa ovocím a prebývali v korunách stromov. Potom sa zmenilo podnebie, pralesy sa začali zmenšovať a ustupovať. Naši predkovia sa presunuli do dolných častí pralesa; boli väčší a väčší sa im mozgy. Väčšími závislí od spoločnosti sa stali pravdepodobne v čase, keď začali mať podobnú rodinnú štruktúru ako šimpanzy.

Podnebie sa naďalej ochladzovalo a vznikali riedko zalesnené oblasti. Tým sa sprístupnila nová ekologická nika, ktorá ich možno aj lákala, no zároveň bola pre príliš riskantná a komplikovaná. Nemohla ich

vylákať z pohodlia ich tradičného útočiska v korunách stromov. Bola jednoducho príliš technicky náročná. Túto novú ekologickú niku nemohli využívať skôr, ako si vyvinuli nové „substitučné techniky“. Preto potrebovali dôverne spoznať rastliny a zvieratá. Taktiež potrebovali nástroje, zbrane a systém zdieľania. Potrebovali skrátka niečo podobné ľudskej kultúre – a naši predkovia podobní šimpanzom to ešte nedokázali vytvoriť. Verím, že aj keď boli šikovní a veľmi spoločenský, stále nevedeli udržiavať dlhodobé spoločenské vzťahy, od ktorých je naša kultúra závislá.

Zdá sa, že prvý experiment v ľudskom spoločenskom živote sa odohral asi pred šiestimi miliónmi rokov. Zatiaľ čo jedna skupina opíc – predkovia dnešných goríl a šimpanzov – zaostala, druhá skupina, z ktorej pochádzame my, zabrala pole. Ich cesty sa rozišli a vznikla nová línia ľudopop. Dôležitejšie však je, že vznikli mysle, ktoré im umožnili prežiť a dovolili im, aby sa na savanách úspešne rozvíjali ako lovci a zberači.

Tvrdilo sa, že prví ľudopopy boli charakteristickí vzpriamenou chôdzou, alebo tým, že mohli konzumovať a stráviť širšie spektrum ľúchej vegetácie. Prípadne tým, že dokázali uchopovať veci pomocou palca, situovaného oproti prstom. Toto všetko bolo určite dôležité. Čím viac som však z objavov Glenna Isaaca spoznával ich raný spoločenský život, tým väčší som bol presvedčený, že odpoveď leží niekde inde. Nešlo ani tak o vzťah palca a prstov, ako skôr o vzťah človeka k človeku. Ľudopopy v skutočnosti charakterizovala schopnosť sebaovládania a vytvárania vzťahov s ostatnými opicami – teda typicky ľudská vlastnosť.

Nemôžeme povedať, kedy začali tieto nové sociálne zručnosti prinášať ozajstné plody. No existujú dostatočné archeologické dôkazy, ktoré nás môžu utvrdiť v domnienke, že základné vzory ľudského spoločenského života vznikli už pred dvomi miliónmi rokov. Ľudia totiž žili v malých spoločných skupinách, sústredených okolo

rodinnej základne. Sexuálne vzťahy boli pravdepodobne monogamné a dlhodobé. Deti vychovávala spoločne matka s otcom. Substitučné techniky boli spoločným vlastníctvom, ktoré sa odovzdávalo z generácie na generáciu. Už na tejto úrovni bola sociálna štruktúra taká rozvinutá, že predstihovala všetko, čo existovalo medzi inými opicami. A to v takej miere, že to predstavuje kvantový skok v základných psychologických schopnostiach komunity.

Hoci už nikdy nezískame priamy dôkaz, ako to vtedy fungovalo, ešte aj dnes existujú ľudia, ktorí nám môžu poslúžiť ako model. Životný štýl kalaharských krovákov sa za posledných milión rokov podstatne nezmenil, i keď majú súčasnú biologickú výbavu. Úspech skupiny zberačov a lovcov však dodnes očividne závisí od psychologických schopností jej členov. Každý aspekt ich života je sociálne podmienený. Všetky substitučné techniky – všetko čo vedia o love, varení, tkaní, liečení, striedaní ročných období, kolobehu života – sa učia v osobnom kontakte. Ich život je založený na dôvere, reciprocite a delbe práce medzi pohlaviami a generáciami.

Kofko musia členovia tejto, i keď primitívnej, ale ľudskej spoločnosti, platiť za svoje spoločenské zručnosti? Platia za ne formou neustálej psychologickéj pozornosti. Môžu tráviť čas tak, že zdanlivo nerobia vôbec nič, tak isto ako ho môžu zabíjať jalovým klebetením. Čas, ktorý takto v spoločnosti strávia, je však pre ich prežitie kľúčový, rovnako ako čas strávený lovom alebo zberom na poli. Základy krováckej spoločnosti sa vytvárajú pri táborovom ohni alebo pri vylihovaní na slnku. V nevyhnutnom prípade sa tam spoločenské vzťahy aj obnovujú: vytvárajú sa tam priateľstvá, hovorí sa o problémoch, snovajú sa plány, komentujú sa ľúbostné vzplanutia. Pred vonkajším pohľadom je u nich, rovnako ako u nás, skrytá malicherná žiarlivosť, rodinné šarvátky, podozrenia z nadržiavania, nevera. A takéto spory sa len veľmi zriedka (ak

vôbec) dostanú mimo kontroly.

Sociálny systém funguje jednoducho preto, lebo spoločne disponujeme výnimočnou schopnosťou vzájomného porozumenia. Krováci sú potomkami veľmi, veľmi dlhej línie prírodných psychológov, ktorých mysle a mozgy pomaly formovala evolúcia. Tí, ktorí to nedokázali, jednoducho vyhynuli. Mali menej detí a nemali im ani čo dať – dnes už skrátka nie sú medzi nami.

Prečo však naši predkovia zanechali lov a zber, ak ich životný štýl tak dobre fungoval? Čo ich po niekoľkých miliónoch rokov prinútilo, aby sa znovu vydali na cestu, ktorej dnes hovoríme „civilizácia“?

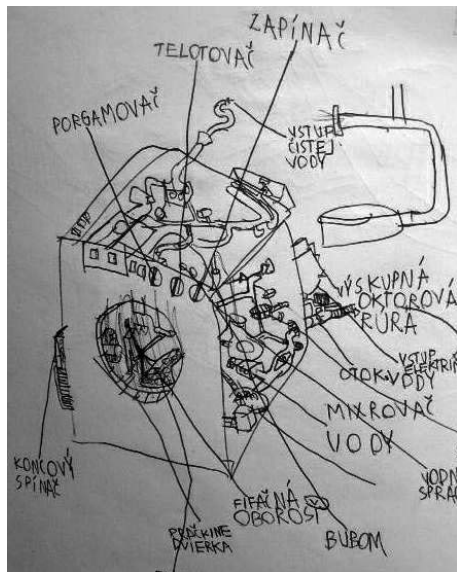
Spôsobila to len taká nepatrná zmena v technike, a stalo sa to len tak nedávno, že ma to neustále udivuje. Asi pred 10 000 rokmi jedna vetva ľudskej rodiny vynašla poľnohospodárstvo. Ľudia prestali zbierať divoké rastliny a začali ich siať; prestali loviť divoké zvieratá a začali ich chovať. Ruka v ruke s poľnohospodárstvom prišlo osídľovanie, špecializácia, začal vznikať nadbytočný majetok, nastal populačný rast, vznikli mestá, politika a začali vládnuť králi.

Tým sa skončilo zárodočné štádium ľudského rozvoja. Ľudská kultúra sa náhle zakuklila, aby sa z nej vyliahal motýľ civilizovanej spoločnosti. Spoločnosť uviazla v prúdoch zmeny: začali ju unášať zdanlivo neosobné sily ako peniaze, obchod, veda, náboženstvo a vojna. Bol však v centre týchto zmien nový druh ľudí? Stratili svoju pradávnu krovácku závislosť od vzájomnej interakcie? Nie, nestratili. Nech si historici opisujú tieto neosobné sily ako chcú, pravdou zostáva, že v spoločnosti neexistujú žiadne neosobné sily. Neexistuje jediná dôležitá udalosť, ktorú by nesformovala individuálna ľudská myseľ v spolupráci s inými ľudskými mysľami. História ľudskej spoločnosti v posledných niekoľkých tisícročiach vytváralo to, čo si ľudia navzájom povedali a čo si o sebe navzájom mysleli. Bola dejiskom mnohých rivalít, priateľstiev, osobných a národných ambícií. A ak to platí

pre politické, náboženské a kultúrne zmeny, platí to aj pre materiálne tendencie v spoločnosti. Technologický vývoj sa nerozbehne len tak. Zdvíha sa z podložia ľudských vzťahov.

Rozpráva sa anekdota o tom, ako prídu na Mesiac súčasne Američania s Rusmi. Čaká ich tam už usmiaty roľník, ktorého sa spýtajú „Ako ste to dokázali?“ A Číňan im odpovie: „Ále, nebolo to vôbec ťažké. Lee Ho sa postavil na plecía Kow Loona, Kow Loon na plecía Tu Minga a vyšli sme sem hore.“ Anekdota naznačuje aj niečo iné. Dokážeme vystreliť raketu do vesmíru. No raketa vlastne len parazituje na schopnostiach jednotlivých ľudí.

Ako ľudia považujeme všetko, čo som tu povedal, za samozrejmé. Podceňujeme sa. Takmer každý vzťah, do ktorého sa pustíme, či už je to manželstvo, priateľstvo, pracovné partnerstvo, svedčí v prvom rade o našich pozoruhodných spoločenských schopnostiach. Žiadne zviera sa nepriateľ alebo nespolupracuje na takej úrovni ako človek. Žiadne zviera by neznieslo manželstvo. Ani by naň nemalo odvahu.

Práčka

S Terezou prežíval nádhernú lásku, i keď ho dosť vyčerpávala. Stále pred ňou musel niečo skrývať, predstierať, musel sa pretvarovať a presvedčať ju, že je lepší ako si myslí, povzbudzovať a uisťovať ju o tom, čo cíti, znášať jej žiarlivé obvinenia, počúvať jej náreky a sny, cítiť sa previnene, neustále sa ospravedlňovať a vyhovárať...

Úryvok z knihy Milana Kunderu Neznesiteľná ľahkosť bytia³ vyjadruje mnohé. Je to vlastne malý zázrak, že sme sa vyvinuli tak, že s pomocou psychológie dokážeme takto pozoruhodne žiť. Najmä keď uvažíme, že počas posledných šiestich miliónov rokov sme mali naozaj neľahkú úlohu – čítať mysle iných ľudí.

Ako to ale robíme? Čo máme na mysli pri „psychologickom pochopení“⁴ alebo pri schopnosti predstaviť si samého seba „na mieste niekoho iného“? Akokoľvek sme ľudskí, v podstate sme len nesmierne komplikované biologické stroje; ľudské správanie je výsledkom elektrických a chemických dejov, ktoré prebiehajú v ľudskom mozgu. Ak povieme „Viem, aké je to byť niekým iným“, vyslovujeme niečo zvláštne a tajomné. V skutočnosti tvrdíme, že ľudský mozog chápeme ďaleko lepšie ako dnešná vedecká psychológia.

Nikto z nás nemá „röntgenové oči“. Čo potom máme?

z anglického originálu preložil M. Jankovič

POZNÁMKY

- 1 Charles Darwin, „M notebook“, M84, 1939, in *Metaphysics, Materialism, and the Evolution of Mind*, ed. Paul H. Barrett, University of Chicago Press, Chicago, 1980.
- 2 V súčasnej odbornej literatúre sa používa termín ľudová psychológia (*folk psychology*). (Pozn. prekl.)
- 3 Milan Kundera, *The Unbearable Lightness of Being*, Faber & Faber, Londýn, 1984.
- 4 Autor používa termín *psychological insight*. Anglické *insight* doslovne znamená vhlád, ale škála jeho významov zahŕňa aj pochopenie, porozumenie. Tento výraz však prekladám ako pochopenie, pozumenie. Prosím preto čitateľa, aby pri čítaní prihliadal aj na jeho doslovný význam. (Pozn. prekl.)